

Urmia University

How the commercial and urban fabric of the port of Bushehr changed during the Qajar period

Roqaye Javadi ¹

1- Assistant professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/04/28 Accepted: 2025/07/28 pp: 44- 57 Keywords: Commercial; Fabric; Urban; Europe; Bushehr; Qajar.	The port of Bushehr was one of the important centers of international trade in the 13th century AH/19th century AD, which formed the basis for political and commercial relations between Qajar-era Iran and the major European companies in the Persian Gulf region. The presence of European governments in the Persian Gulf resulted in increased commercial activities and the establishment of trading houses and consulates in Bushehr. The concentration of their commercial activities in this port and the presence of other local and non-local merchants in this city led to the creation of demographic diversity in Bushehr, which played an important role in changing the commercial fabric of the city and, consequently, the physical space of Bushehr. This research aims to explain, using a historical approach along with descriptive and analytical methods, how the merchant class was formed and how the commercial fabric of Bushehr port developed. This growth led to changes in the social and cultural landscape of the city's physical structure and architecture. The research findings indicate that the growth of Bushehr's commercial fabric and the significant presence of foreigners in the city fostered peaceful coexistence between the residents of Bushehr and non-native merchants. This interaction not only contributed to the city's economic growth but also facilitated extensive social and cultural influences across various fields. Notably, European art and architectural styles transformed the physical landscape of the port, making it a platform for the introduction of these concepts in Iran.
	Citation: Javadi, R. (2025). How the commercial and urban fabric of the port of Bushehr changed during the Qajar period. <i>Journal of Historical Findings</i>, 2(1), 44-57. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56144.1035 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.4.2

Extended Abstract

Introduction

Bushehr's geographical location in southern Iran has made the city a focal point for rulers throughout Iranian history, especially during the Zand and Qajar periods. Increasing political and commercial relations between Iran and the European powers, coupled with significant international developments in the 19th century (13th century AH), led to intense competition between European countries for a presence in the Persian Gulf for political and commercial advantages in the region. The establishment of these delegations in the port of Bushehr, the most important center of Iranian trade during the Qajar era, and the establishment of trading houses and companies in the city led to changes in the commercial and physical structure of Bushehr.

The widespread migration and settlement of domestic and foreign merchants in Bushehr not only boosted the port's trade but also played an important role in shaping the commercial-urban fabric of Bushehr and the adoption of modern architectural styles. The atmosphere prevailing in this port, which resulted from its geographical location and connection to the sea, encouraged the development of the local population's talents and prepared them for establishing international relations. Moreover, under the influence of the open global environment created by the presence of different ethnicities and nationalities in Bushehr, this factor led to significant changes and transformations in the commercial and urban structure of Bushehr and turned the port into a major commercial centre. To examine the commercial fabric of Bushehr, it is essential to consider the circumstances surrounding its formation, which followed the discovery of sea routes and the arrival of Europeans in the Persian Gulf. This significant international development led to an increased European presence in the region, prompting diplomatic relations with the Iranian court

to exert influence. Consequently, Europeans established themselves in the northern hinterlands of the Persian Gulf, including the port of Bushehr. This marked the beginning of Bushehr's trade prosperity and attracted merchants of various Iranian and non-Iranian nationalities to the port. As trade volume increased, Bushehr evolved into a major center of commerce in the Persian Gulf and an important hub for global trade.

Material & Methods

The author extracted research data from library resources using a historical approach, then analyzed the data with a descriptive-analytical method. Finally, the author explained and interpreted the findings based on temporal sequence and symmetry.

Results and discussion

The commercial significance of Bushehr during the Zand dynasty grew due to its connections with European powers, and this port played a vital role in Iran's trade relations until the rise of the Qajars. During the Qajar period, the Persian Gulf and its hinterland attracted increased attention from European powers, becoming a crucial communication route and a major commercial, cultural, and political center for Iran on the international stage. During this period, the social fabric of Bushehr included not only the native population and Muslim Iranian merchants but also Armenian, Zoroastrian, and Jewish merchants. This diversity played a significant role in the region's political and economic developments and greatly influenced Bushehr's social and cultural environment. As a result, modern centers and institutions were established, contributing to the formation of the city's contemporary urban structure.

The establishment of consulates and political and commercial representations of European countries in Bushehr significantly influenced the city's urban development in

a Western style and facilitated the transfer of cultural themes, particularly European architecture, to Iran. This presence also boosted trade and contributed to the growth of the commercial sector. Additionally, the ongoing interactions between local residents and Iranian merchants in Bushehr with European inhabitants fostered the exchange of cultural and civilizational ideas. As a result, Bushehr became a gateway for imported goods from Europe, transforming the architectural landscape and decorations of buildings, which in turn contributed to the evolution of Iranian architectural thought. In addition to the facilities and buildings constructed for European residents, houses for Iranian merchants were built, inspired by European architectural styles and blending traditional and modern elements. This fusion played a crucial role in the evolution of architectural thought in the region and facilitated the introduction of European architectural styles in Bushehr.

Conclusion

Due to its favorable geographical location and significant commercial position acquired during the Qajar period, Bushehr emerged as one of the most important commercial hubs in Iran and the world. The establishment of political and commercial missions from European countries and other nationalities, along with the construction of consulates and trading houses, transformed

Bushehr's old district and led to the creation of a new commercial area in the city, significantly impacting its urban structure. Additionally, the presence of Iranian and European merchants in Bushehr influenced not only its economic and political landscape but also its social and cultural environment. The construction of consulates and trading houses in Bushehr, designed in Western architectural styles by the British and other countries, facilitated the introduction of European architectural concepts to Iran. This influence is evident in the homes of Iranian merchants, which were built with splendor and beauty, reflecting Western architectural styles. Thus, it can be said that during the Qajar era, Bushehr not only experienced a transformation of its commercial and urban fabric but also served as a key route for the transfer of Western cultural themes to Iran.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

چگونگی تغییر بافت و کالبد تجاری و شهری بندر بوشهر در دوره قاجار

رقیه جوادی^۱

۱- استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
بندر بوشهر یکی از کانون مهم تجارت بین‌الملل در قرن ۱۳ ه.ق/۱۹ م بود که زمینه ارتباطات سیاسی و تجاری ایران عصر قاجار را با کمپانی‌های بزرگ کشورهای اروپایی منطقه خلیج فارس فراهم می‌آورد. حضور دولت‌های اروپایی در خلیج فارس منجر به فعالیت‌های بازرگانی و ایجاد تجارتخانه‌ها و کنسولگری‌های آن‌ها در بوشهر گردید. تراکم حجم فعالیت‌های تجاری آنان در این بندر و حضور سایر تجار بومی و غیربومی در این شهر منجر به ایجاد تنوع زیست جمعیتی بوشهر گردید که این امر در تغییر بافت تجاری شهر و به تبع آن فضای کالبد شهری بوشهر نقش مهمی داشت. این پژوهش درصد است با رویکرد تاریخی و با روش توصیفی و تحلیلی به تبیین چگونگی شکل‌گیری طبقه تجار و رشد بافت تجاری بندر بوشهر که منجر به تغییر فضای اجتماعی و فرهنگی کالبد شهری و معماری این شهر گردید، پرداخته‌ای پژوهش حاکمی از آن است که رشد بافت تجاری بوشهر و حضور گسترده خارجی‌ها در این شهر منجر به زیست مسالمت‌آمیز مردم بوشهر با تجار غیربومی مقیم این بندر گردید و به دنبال آن علاوه بر رشد اقتصادی شهر، ارتباط با خارجی‌ها راه را برای تأثیرپذیری‌های وسیع اجتماعی و فرهنگی در زمینه‌های مختلف به‌ویژه در زمینه‌ی سبک هنر معماری اروپایی برای تغییر کالبد شهری این بندر فراهم نمود و بستری برای انتقال این مفهوم در ایران گردید.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۸ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶ صص: ۴۴-۵۷ واژگان کلیدی: تجاری، کالبد، شهری، اروپا، بوشهر، قاجار.
استناد: جوادی، رقیه. (۱۴۰۴). چگونگی تغییر بافت و کالبد تجاری و شهری بندر بوشهر در دوره قاجار. نشریه یافته‌های تاریخی، ۲(۱)، ۴۴-۵۷. ناشر: دانشگاه ارومیه. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56144.1035 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.1.4.2	©نویسندگان

مقدمه

موقعیت جغرافیایی بوشهر در جنوب ایران باعث شد که در طول تاریخ ایران و به‌ویژه در دوره زند و قاجار موردتوجه حکام وقت قرار گیرد. افزایش سطح روابط سیاسی و تجاری ایران با دولت‌های اروپایی و تحولات عمده‌ای که در عرصه‌ی بین‌الملل در قرن ۱۳ ه.ق/ ۱۹ م رخ داد؛ منجر به رقابت شدید کشورهای اروپایی برای حضور در خلیج فارس و داشتن منافع سیاسی و تجاری در این منطقه گردید؛ بنابراین اسکان این هیئت‌ها با حضور در بندر بوشهر به‌عنوان کانون اصلی تجارت ایران در دوره قاجار و ایجاد تجارتخانه‌ها و شرکت‌های تجاری در این شهر منجر به تغییر بافت تجاری و کالبدی شهر بوشهر گردید. مهاجرت و اسکان گسترده تجار داخلی و خارجی در بوشهر، علاوه بر رونق تجاری این بندر در شکل‌گیری بافت تجاری-شهری بوشهر و پذیرش سبک معماری مدرن در این بندر نقش مهمی داشت به‌گونه‌ای که فضای حاکم بر این بندر که ناشی از موقعیت جغرافیایی و ارتباطی آن با دریا است؛ باعث شکوفا شدن استعدادهای مردم این بندر شد و آن‌ها را آماده پذیرش ارتباطات در سطح بین‌المللی نمود؛ همچنین این عامل تحت تأثیر فضای آزاد جهانی که در ارتباط با حضور اقوام و ملیت‌های مختلف در بوشهر شکل گرفت، بافت تجاری و شهری بوشهر را دچار تغییر و تحول نمود و این بندر را به‌عنوان یک کانون مهم تجاری موردتوجه قرار داد. لذا برای بررسی بافت تجاری بوشهر باید به زمینه‌های شکل‌گیری این بافت که به دنبال کشف راه‌های دریایی و حضور اروپاییان در خلیج فارس رخ داد، اشاره نمود. به دنبال این تحول بزرگ بین‌المللی حضور اروپاییان در خلیج فارس افزایش یافت و برای اعمال نفوذ در منطقه به ارتباطات دیپلماتیک با دربار ایران پرداختند. از این رو، آن‌ها در پس کرانه‌ها شمالی خلیج فارس و از جمله بندر بوشهر مستقر شدند که این امر آغازی برای رونق تجارت بوشهر و مهاجرت تجار با ملیت‌های مختلف ایرانی و غیر ایرانی به این بندر شد و به‌مرور با افزایش حجم مبادلات، این بندر به‌عنوان مرکز عمده تجارت خلیج فارس و کانون مهم تجارت جهانی گردید.

پیشینه پژوهش

پیرامون بوشهر و موقعیت تجاری آن در دوره قاجار پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است که در آن‌ها موقعیت بوشهر و وضعیت راه‌های تجاری آن، تجارت داخلی و خارجی و واردات و صادرات ایران در این دوره موردبررسی قرار گرفته‌اند؛ اما تعداد معدودی از پژوهش‌ها به چگونگی شکل‌گیری بافت تجاری و کالبد شهری بوشهر در دوره قاجار پرداخته‌اند. دشتی (۱۳۸۷) کتابی با عنوان «تاریخ اقتصادی-اجتماعی بوشهر در دوره قاجاریه با تکیه بر نقش تجار و تجارت» نگاشته است که در آن تصویری از وضعیت اقتصادی و اجتماعی بوشهر در دوره قاجار با تکیه بر تجارت ارائه می‌دهد. در این اثر بافت تجاری بوشهر موردبررسی قرار می‌گیرد اما به این موضوع که این بافت چگونه منجر به تغییر کالبد شهری و فضای معماری بوشهر می‌گردد، اشاره‌ای نمی‌شود. غلامزاده جفره (۱۳۹۲) در کتابی با عنوان «معماری بوشهر در دوره زند و قاجار» بافت شهری و معماری بوشهر را با تأکید بر ساختمان‌های مسکونی، اداری-سیاسی، مذهبی-فرهنگی و تجاری این شهر موردبررسی قرار داده است. در این اثر نام بناها و ساختمان‌هایی که در دوره قاجاریه ساخته شده و از بین رفته‌اند، ذکر شده است و آن تعداد از بناهایی که باقی‌مانده‌اند را نیز بر اساس ویژگی‌های ظاهری و جزئیات طرح و نقشه، مصالح ساختمانی و دیگر ویژگی‌های معماری آن موردبررسی قرار داده است؛ اما اشاره‌ای به چگونگی نفوذ معماری غرب به بوشهر و یا المان‌های معماری غرب در این بناها نکرده است. معموری و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله «تحلیلی بر معماری شبکه تلگرافخانه و گمرکات استان بوشهر» به معماری گمرکات بوشهر در اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی می‌پردازد و به تأثیرپذیری که معماری این بناها از معماری غرب داشته است، اشاره می‌کند. از این رو در پژوهش پیش رو نگارنده سعی کرده است با نگاهی جدید و با رویکرد تاریخی به چگونگی تغییر بافت تجاری بوشهر و نقش آن در تغییر کالبد شهری و معماری این شهر که منجر به ایجاد فضای معماری جدید در این دوره گردید، بپردازد.

حضور اروپایی‌ها در خلیج فارس و بندر بوشهر

فعالیت تجارت خارجی و ارتباط نزدیک با اروپا که از آغاز سلطنت شاه‌عباس اول برقرار شده بود، رفته‌رفته علائم انحطاط آن از اواخر قرن ۱۱ ه.ق/ ۱۷ م آشکار شد و با سقوط شاه سلطان حسین صفوی در سال ۱۱۳۵ ه.ق/ ۱۷۲۲ م و فتح اصفهان به دست افغان‌ها زوال آن قطعی شد. روابط ایران و اروپا در آغاز قرن ۱۲ ه.ق/ ۱۸ م جای خود را به جدایی و انزوای کامل ایران در صحنه‌ی سیاست

و اقتصاد دنیا سپرد. عدم امنیت داخلی و وجود هرج و مرج و اغتشاش تا زمان به سلطنت رسیدن کریم‌خان ادامه داشت. تلاش گسترده‌ای که خان زند برای از بین بردن ناامنی و تمرکز قدرت سیاسی در ایران انجام داد منجر به استقرار امنیت در کشور گردید که این امر موجب تجدید حیات تجارت داخلی شد، به دنبال تجدید حیات اقتصادی کشور، دروازه‌های ایران به سوی خارجیان گشوده شد. در دوره صفوی عمده‌ترین راه‌های تجاری که منجر به گشودن روابط تجاری میان ایران و کشورهای اروپایی می‌شد، راه تجاری خلیج فارس بود که بعد از استقرار امپراتوری عثمانی در مرز ایران و جنگ و دشمنی‌های میان این دو کشور، ارتباط ایران و اروپا از طریق خشکی قطع شده بود. از این رو به دنبال کشف راه‌های دریایی توسط پرتغالی‌ها، کشورهای اروپایی به خلیج فارس و اقیانوس هند وارد شدند و به دنبال آن کمپانی‌هایی را تأسیس نمودند. در این دوره از تاریخ ایران، بریتانیا، فرانسه، هلند از قدرتمندترین کشورهای اروپایی در قرن هفدهم و هجدهم میلادی بودند که با حضور در خلیج فارس به فکر گشودن پیوندهای تجاری با سلسله‌ی زندیه و سپس در قرن نوزدهم با سلسله قاجار برآمدند و خواستار داشتن نمایندگی‌هایی در مهم‌ترین شهرهای ایران از جمله بندر بوشهر بودند (شعبانی، ۱۳۸۶: ۱۹۲-۱۸۰).

نام بندر بوشهر که در متون تاریخی از نیمه اول قرن ۱۲ ه.ق/۱۸ م و به دنبال تصمیم نادرشاه مبنی بر تأسیس پایگاه دریایی بوشهر بر سر زبان‌ها افتاد به تدریج به یکی از مهم‌ترین بنادر تجاری جنوب تبدیل گردید که در مناسبات بازرگانی ایران در قرن ۱۲ ه.ق/۱۸ م و ۱۳ ه.ق/۱۹ م نقش مهمی به عهده داشت (وثوقی، ۱۳۸۶: ۱۱۷-۱۱۵). تلاش نادر در جهت ایجاد نیروی دریایی در جنوب و اقدام او برای خرید چند فروند کشتی از انگلیس و هلند و در نهایت اقدام وی جهت تأسیس کارخانه کشتی‌سازی در بوشهر از جمله تلاش‌های او در جهت ایجاد نیروی دریایی در ساختار نظامی ارتش ایران بود؛ لذا در این زمینه وی به آل مذکور که در بوشهر مستقر شدند در جهت دفع موانع موجود در فتوحات دریایی توجه نشان داد و در جهت تسلط بر اعراب خلیج فارس و مبارزه با عثمانی قصد حمله به بصره و بحرین را نمود که این امر رویکردی در جهت توجه به ایجاد نیروی دریایی بود (طاهری، ۱۳۸۸: ۲۲۲). هرچند اقدامات او جهت احیای قدرت نظامی ایران بر خلیج فارس نتیجه‌ای نداشت، اما توجه او به بوشهر و پس کرانه‌های خلیج فارس سبب گردید که بندر بوشهر در دوره زندیه و سپس در دوره قاجاریه از موقعیت بسیار مهمی در خلیج فارس برخوردار شود.

در دوره زندیه اهمیت ارتباط با کشورهای اروپایی برای کریم‌خان در حدی بود که به دنبال برقراری امنیت داخلی، امنیت در خلیج فارس را مدنظر قرار داد. خلیج فارس و مسائل آن بیش از هر چیز دیگری نظر خان زند را به خود معطوف ساخت. انتخاب شیراز به عنوان مرکز حکومت و وابستگی اقتصادی این شهر به تجارت دریایی خلیج فارس و ارتباط حیاتی آن با بنادر عباسی، بوشهر و ریگ از مهم‌ترین دلایل توجه کریم‌خان زند به مسائل خلیج فارس بود (وثوقی، ۱۳۸۶: ۱۲۱-۱۲۰).

بوشهر در اواخر قرن ۱۲ ه.ق/۱۳ م با به قدرت رسیدن خاندان آل مذکور رشد قابل توجهی یافت، از این رو کریم‌خان زند بعد از تسلط بر قدرت و استقرار در شیراز، نسبت به این بندر و تحولات خلیج فارس توجه ویژه‌ای نشان داد. حضور هلندی‌ها و انگلیسی‌ها در خلیج فارس و داشتن نمایندگی‌های آن‌ها در بندر ریگ و بندر بوشهر و رقابت‌های میان آن‌ها که منجر به بروز برخوردها و تنش‌هایی در منطقه شد باعث توجه خان زند به ایجاد برقراری نظم در جهت اعاده‌ی حاکمیت خویش در منطقه گردید؛ بنابراین رویکرد کریم‌خان در توجه به انگلیسی‌ها که دفتر نمایندگی آن‌ها در بوشهر بود برای دفع شورش‌های محلی و بیرون راندن هلندی‌ها از خلیج فارس از جمله سیاست‌های خارجی خان زند در این زمینه بود (طاهری، ۱۳۸۸: ۲۴۵-۲۴۴؛ وثوقی، ۱۳۸۶: ۱۲۲).

اقدامات کریم‌خان در راستای ایجاد امنیت تجاری خلیج فارس و به ویژه امنیت بندر بوشهر که در این دوره کانون مهم بازرگانی در سطح بین‌المللی شده بود با هر نوع عامل خارجی که مانع از تحقق اهداف وی در جهت منافع تجاری زندیه در خلیج فارس و بنادر آن بود مبارزه می‌کرد؛ لذا لشکرکشی کریم‌خان به بصره و تصرف این بندر که با حمایت انگلیسی‌ها به عنوان رقیب تجاری بوشهر درآمده بود و با برقراری تجارتخانه در آنجا رشد و ترقی کرده بود، یکی از اقدامات مهم وی در جهت اعاده موقعیت برتری بنادر ایران و از رونق انداختن بندر بصره بود (امین، ۱۳۷۰: ۱۵۵-۱۵۴؛ وثوقی، ۱۳۸۶: ۱۲۸). وی برای ایجاد نظم در این شاهراه مهم دریایی ایران از هیچ کوششی باز نایستاد و ضمن ایجاد برقراری امنیت در خلیج فارس به عقد قراردادهای بازرگانی با کشورهای اروپایی به خصوص انگلیس برآمد. واردات و صادرات با کمپانی‌های هند شرقی از جمله کمپانی هند شرقی فرانسه و انگلیس مهم‌ترین روابط بازرگانی خان زند در این دوره با اروپاییان بود (ورهرام، ۱۳۸۵: ۲۳۷).

علاقه کریم‌خان به توسعه روابط بازرگانی خارجی باعث شد تا انگلیسی‌ها از این موضوع استفاده کنند و امتیاز احداث تجارتخانه‌ی بزرگی در بندر بوشهر را از وی دریافت کنند، آن‌ها همچنین از پرداخت عوارض گمرکی معاف شدند و حق انحصاری تجارت پارچه‌های پشمی را نیز به دست آوردند، انگلیسی‌ها علاوه بر امتیازات مذکور، امتیاز انحصاری تجارت در بوشهر را نیز از آن خود کردند، به گونه‌ای که تا زمان حضور انگلیسی‌ها در بوشهر هیچ دولت اروپایی حق افتتاح تجارتخانه در این بندر را نداشت (الهی، ۱۳۹۰: ۲۳۱). از آن موقع بوشهر مرکز عمده تجارت انگلیس در حوزه خلیج فارس شد (کرزن، ۱۳۷۳: ۵۰۸/۲).

موقعیت تجاری بوشهر در دوره خان زند رو به ترقی نهاد و این بندر تا زمان به قدرت رسیدن قاجارها در روابط بازرگانی ایران نقش مهمی ایفا نمود. در قرن ۱۳ ه.ق/ ۱۹ م خلیج فارس و پس‌کرانه‌های آن بیش از گذشته موردتوجه دول اروپایی قرار گرفت و یکی از مهم‌ترین راه‌های ارتباطی ایران در عرصه بین‌الملل گردید. در این دوره بوشهر نه تنها اهمیت خود را از دست نداد بلکه به عنوان یکی از مراکز مهم تجاری، فرهنگی و سیاسی ایران درآمد. ارتباط گسترده بوشهر در عرصه بین‌المللی و استقرار هیأت‌های سیاسی و تجاری دولت‌های خارجی در این بندر هرچه بیشتر بر اهمیت آن افزود تا آنجا که در دوره قاجار باب‌الابواب خلیج فارس لقب گرفت (مشایخی، ۱۳۸۶: ۱۱).

حضور گسترده اروپایی‌ها در این دوره در ایران و تلاش برای دستیابی به منافع تجاری و سیاسی در خلیج فارس در راستای رقابت‌هایی بود که این دولت‌ها با همدیگر در اروپا و آسیا بر سر منافع استعماری خویش داشتند علاوه بر حضور انگلیس و فرانسوی‌ها، در این دوره شاهد توجه ویژه روسیه و آلمان به خلیج فارس و تلاش آن‌ها در جهت ایجاد پایگاه تجاری در بوشهر هستیم. انگلیسی‌ها که پیشتر از طریق کمپانی هند شرقی نفوذ خود را در ایران و بنادر آن به‌ویژه بوشهر با کسب امتیازات تجاری بسط داده بودند اینک با تحولات اروپا و رقابت‌هایی که با دول هم‌عصر خویش داشتند منافع آن‌ها در خلیج فارس با خطر مواجه شد. تلاش‌هایی که این قدرت‌ها در جهت فشار بر انگلیس در هند و خلیج فارس می‌نمودند، باعث شد تا هیئت‌های سیاسی و تجاری انگلیس به‌صورت مکرر به دربار ایران در جهت حفظ منافع خویش در مقابل سایر دول اروپایی به‌ویژه روسیه و فرانسه گسیل داشته شود. فرانسه که بعد از جنگ‌های هفت‌ساله مستعمرات خویش را در هند و خلیج فارس به نفع انگلیس از دست داده بود؛ اینک با درگیر شدن در تحولات داخلی خویش در اروپا و بروز انقلاب فرانسه، فرصت پرداختن به مسائل خارج از اروپا را نداشت و تنها در دوره به قدرت رسیدن ناپلئون و گسترده شدن فتوحات وی در اروپا فرصتی برای اعمال نفوذ پیدا کرد که با شکست ناپلئون در اروپا اهداف وی در آسیا نیز ناکام ماند و تنها در نیمه دوم قرن نوزدهم حضور فرانسه در جنوب ایران در عرصه فعالیت‌های فرهنگی همچون عملیات باستان‌شناسی، فعالیت‌های پزشکی، تبلیغات مذهبی، مشارکت در برنامه‌های عمرانی، امور حمل‌ونقل دریایی و...، نمود یافت (اسدی، ۱۳۸۵: ۷۸). به نظر می‌رسد عمده فعالیت تجاری فرانسوی‌ها در زمینه واردات قند، چای، شکر قاقاق و اسلحه بود. ویلسون اشاره می‌کند که فرانسویان این کالاها را به قیمت مناسب در اختیار ماجراجویان و اغتشاش طالبان حوزه خلیج فارس می‌گذاشتند (ویلسون، ۱۳۴۷: ۲۱۰). قاقاق اسلحه یکی از کالاهای مهم تجاری در بنادر خلیج فارس بود که علیرغم کوشش فراوان برای جلوگیری از ورود آن، چون قاقاقچیان از حمایت ساکنان روستایی سواحل خلیج فارس برخوردار بودند همچنان در سواحل خلیج فارس و مکران ایران رونق داشت (کاکس، ۱۳۷۷: ۱۶).

از دیگر کشورهای اروپایی که به خلیج فارس و تحولات آن توجه نمود، روسیه بود. روسیه که همچون فرانسه تهدیدی جدی برای منافع انگلیسی‌ها در هند و خلیج فارس به شمار می‌آمد با گسترش مرزهای خود به سمت جنوب روبه‌روز به این تهدید می‌افزود. در اواخر قرن نوزدهم روس‌ها به فعالیت‌های بیشتری برای داشتن منافع تجاری در خلیج فارس دست زدند و سعی در ایجاد کنسولگری در پس‌کرانه‌های خلیج فارس نمودند و همین‌طور تلاش کردند تا اطلاعات جامعی در مورد جزیره هرمز به دست آورند. روس‌ها برای اعمال نفوذ در منطقه علاوه بر فعالیت‌های تجاری و سیاسی در سال ۱۳۱۳ ه.ق/ ۱۸۹۶ م به بهانه طاعون گروه‌های متعدد پزشکی به بوشهر، بندرعباس و هرمز ارسال نمودند و در سال ۱۳۱۶ ه.ق/ ۱۸۹۹ م سفارت روس در تهران درصدد برآمد تا با ارسال گروهی قزاق جهت استقرار در بوشهر به‌منظور تأسیس یک اردوی دائمی ضد طاعون اقدام نماید (الهی، ۱۳۹۰: ۲۴۱-۲۳۹).

تلاش روس‌ها جهت ایجاد پایگاه دریایی جهت توسعه نفوذ خود در خلیج فارس باعث شد تا آن‌ها به فکر ایجاد طرح خط آهنی سراسری که روسیه رو به خلیج فارس و بوشهر متصل کند برآمدند که چاپ این خبر در روزنامه سن‌پترزبورگ مؤید این مطلب است.

انعکاس این خبر بر نگرانی‌های انگلیس به حفظ موقعیت خویش در خلیج فارس و هندوستان افزود؛ لذا انگلیسی‌ها با سیاست‌های خویش هرگونه تلاش روس‌ها در زمینه نمایش قدرت در خلیج فارس را خنثی نمودند. با این حال روس‌ها با ایجاد پایگاه‌های بهداشتی، تهیه طرح راه‌آهن سراسری، نمایش ناوگان نظامی، تأسیس خطوط کشتیرانی تجاری و ایجاد تجارتخانه‌ها در بنادر مختلف خلیج فارس سعی در ایجاد پایگاه دریایی در این منطقه برای خویش برآمدند (اسدی، ۱۳۸۵: ۸۱-۸۰؛ الهی، ۱۳۹۰: ۲۴۴۲-۲۴۴۱). آلمان از دیگر دولت‌های اروپایی بود که در راستای داشتن استعمار و رقابت با دیگر دول اروپایی از جمله انگلیس به توسعه نفوذ خود در مناطق آسیایی عثمانی پرداخت. لذا در این زمینه با ارائه طرح راه‌آهن بغداد که هامبورگ را به خلیج فارس وصل می‌کرد سعی در توسعه نفوذ خود در خلیج فارس و ایجاد پایگاه در این منطقه نمود. بعد از قرارداد ۱۳۲۴ ه.ق/ ۱۹۰۷ م بین روس و انگلیس، مردم ایران به آلمانی‌ها توجه نشان دادند به گونه‌ای که مهدی قلی‌خان هدایت این توجه مردم را «عمومی» می‌خواند (هدایت، ۱۳۴۴: ۲۷۰). حضور آلمانی‌ها و پیشرفت آن‌ها در خلیج فارس به گونه‌ای بود که کاکس اشاره می‌کند؛ آلمانی‌ها فعالیت‌هایشان را بدون دردسر انجام می‌دهند و برای آنکه نگذاریم «...آلمانی‌ها مشتری‌هایمان را از دستمان بیرون آورند، ما نیز باید خود دست‌به‌کار شویم که بی‌تردید کاری گران و پرهزینه است.» (کاکس، ۱۳۷۷: ۳۵). وی در ادامه ورود آلمانی‌ها به صحنه تجارت خلیج فارس و حمل‌ونقل کالا را عاملی می‌داند «تا ما با بدگمانی اقدامات آن‌ها را دنبال کنیم» (کاکس، ۱۳۷۷: ۳۵)؛ بنابراین حضور تجار آلمانی در خلیج فارس و به‌ویژه در بوشهر نشانگر توجه آن‌ها به این بندر برای ایجاد تجارتخانه و شرکت‌های تجاری در جهت روابط بازرگانی ایران و آلمان است. تجارتخانه «جوهان ورث» یک مرکز تجاری در بوشهر که کالاهای وارداتی را با سه کشتی بخار به بوشهر می‌آوردند مؤید این امر است. دو مؤسسه دیگر با نام‌های «کمپانی هامبورگ و خلیج فارس» و «شرکت بازرگانی آلمان و ایران» از دیگر فعالیت‌های آن‌ها در پس کرانه‌های شمالی خلیج فارس بود. همچنین یک تاجر آلمانی، شرکت تجاری برای تجارت مروارید در بندرلنگه ایجاد نمود که در بوشهر، بندرعباس و دیگر بنادر نیز شعباتی از آن را دایر کرد. دولت آلمان در سال ۱۳۱۴ ه.ق/ ۱۸۹۷ م در بوشهر کنسولگری ایجاد نمود که یکی از کنسول‌های فعال آن «واسموس» بود، وی در خلال جنگ جهانی اول منشأ رشته فعالیت‌هایی علیه انگلیسی‌ها در جنوب بود (الهی، ۱۳۹۰: ۲۴۶-۲۴۷؛ وثوقی، ۱۳۸۶: ۱۸۶؛ اسدی، ۱۳۸۵: ۸۵-۸۴). به گونه‌ای که به خاطر فعالیت‌های واسموس کنسول آلمان در بوشهر توسط انگلیسی‌ها دستگیر و به هند فرستاده شد و این امر منجر به تسلط انگلیسی‌ها بر بوشهر انجامید (هدایت، ۱۳۴۴: ۲۷۰).

تجار مقیم بندر بوشهر

همان گونه که ذکر شد از اواخر قرن ۱۲ ه.ق/ ۱۸ م به دنبال تحولات بین‌المللی و تلاش دول اروپایی برای توسعه نفوذ خود در آسیا و به‌ویژه در هندوستان و خلیج فارس که کانون‌های مهم تجاری و ارتباطی به شمار می‌آمدند شاهد حضور هیئت‌های تجاری و سیاسی و تبلیغی اروپاییان در بوشهر و شکل‌گیری کنسولگری‌ها و تجارتخانه‌های آن‌ها در این بندر تجاری هستیم. از این رو می‌توان گفت با توسعه بوشهر به عنوان یک کانون تجاری، بافت و کالبد تجاری و شهری این بندر نیز متناسب با شرایط و در تأثیرپذیری از حضور خارجی‌ها دچار تغییر و تحول شد.

طبقه بازرگان یا تجار از دیرباز به عنوان یک قشر خاص نزد مردم و حاکمان ایرانی دارای اهمیت و اعتبار ویژه‌ای بود و نسبت به سایر صنوف از احترام بیشتری برخوردار بودند به گونه‌ای که دولت از تعرض به این صنف پرهیز می‌کرد و برای ارتباط با این قشر از سوی شاه‌فردی با لقب «ملک التجار» به عنوان واسطه بین تجار و شاه تعیین می‌شد. در دوره قاجار با توجه به اهمیت تجارت و افزایش حجم تجارت منصب ملک التجاری بیشتر مورد توجه قرار گرفت (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۹۳-۳۹۲؛ دشتی، ۱۳۸۷: ۱۰۱). بوشهر در دوره قاجار دارای بازرگانان زیادی بود که علاوه بر بومیان مقیم این بندر، تجار دیگری نیز از سایر شهرهای ایران به این بندر می‌آمدند که بعد از اسکان و ریشه زدن در آنجا و کسب دارایی و اعتبار در این شهر، وطن اصلی خویش را از یاد برده و تنها نامی از آن به عنوان پسوند برایشان به یادگار می‌ماند. حضور تجاری مانند عبدالکریم تاجر دهدشتی، حاجی محمدحسن تاجر بهبهانی، حاجی سید محمد تاجر کازرونی و... در شکل‌گیری بافت تجاری و فضای شهری بوشهر و تقسیم محله‌ها و اماکن آن‌ها بر اساس اسکان این تاجران به محله دهدشتی، بهبهانی، کازرونی و غیره حاکی از تحولات ناشی از موقعیت جغرافیایی بندر بوشهر و نقش آن در پذیرش مهاجران به آن را دارد (سعادت کازرونی، ۱۳۹۰: ۳۵؛ دشتی، ۱۳۸۷: ۱۶۵).

در دوره قاجار علاوه بر تجار ایرانی مسلمان، تجار ارمنی، زردتشتی، کلیمی نیز به بوشهر مهاجرت کردند و در آنجا مقیم شدند. سدیدالسلطنه در سفرنامه خویش ضمن شرح حال رجال و مشاهیر بوشهر به مهاجرت تجار ارمنی و زردتشتی به بوشهر اشاره می‌کند:

«تگران از تجار درجه اول ارامنه و اجدادشان از اصفهان به بوشهر آمده‌اند. با برادر خود آرشام مشترکاً تجارت کنند و بیشتر تجارت اسلحه نمایند و طرف وثوق سکنه بوشهر [هستند] و بیشتر مردم اندوخته خود را به آن‌ها سپرده و خانواده آن‌ها معروف است به ملکم چنانکه تگران را تگران ملکم گویند... شاهنشاهزاده معظم ظل السلطان توجه غریبی از آن‌ها می‌نماید، املاک و مستغلات زیاد در بوشهر ابتیاع و بنا کرده‌اند.» (سدید السلطنه، ۱۳۶۲: ۶-۵).

و در جای دیگر می‌گوید:

«زیتون از اهل جلفا سال‌ها است به بوشهر آمده و در تدریس زبان انگلیسی تسلط کامله دارد و سابقاً چند سال ریاست پست داشته یعنی در بوشهر مومی الیه ایجاد پست نمود.» (سدید السلطنه، ۱۳۶۲: ۵).

وی همچنین از فرنسیس تاجر زردتشتی نام می‌برد که در زمینه تجارت اسلحه به بوشهر کار می‌کرده است: «فرنسیس زردتشتی و از فارسیان هندوستان است که در انگلند نشو و نما یافته چند سال است به بوشهر آمده و تجارت اسلحه کند با شرکت «تمس» تقریباً ثلث اسلحه بوشهر را وارد نمایند و در حقیقت مالیه تمس و کار از فرنسیس است.» (سدید السلطنه، ۱۳۶۲: ۶).

علاوه بر مهاجرت ارامنه و زردتشتی‌ها به بوشهر، جمعیت زیادی از یهودیان نیز در محله دهمدشتی سکونت داشتند و یکی از کنیسه‌های آن‌ها نیز در همین محله قرار داشت (غلامزاده جفره، ۱۳۹۲: ۴۳). قبل از تأسیس بانک شاهنشاهی بوشهر، حجم مبادلات مالی، صرافی و خریدوفروش برات با یهودی‌های ساکن در بوشهر بود که از این راه ثروت سرشاری کسب کرده بودند اما بعد از واگذاری امتیاز بانک شاهی به انگلیسی‌ها در بوشهر کسب‌وکار یهودی از رونق افتاد (سعادت کازرونی، ۱۳۹۰: ۲۵).

اوژن فلاندن نماینده فرانسه در ایران در سفرنامه‌اش نیز به حضور ارامنه، کلیمی‌ها، انگلیسی‌ها و فرانسوی‌ها در بوشهر اشاره می‌کند و به لحاظ رقابت و توسعه تجاری این گروه‌ها در بوشهر می‌گوید که انگلیسی‌ها تجارت بوشهر را به‌صورت ویژه از آن خود کرده‌اند. آن‌ها بسیاری از صنایع دستی و ماشینی خود را به بوشهر صادر می‌کنند و علت آن را به دلیل حضور آن‌ها در هند و فراوانی کشتی‌های تجاری آن‌ها در خلیج فارس می‌داند (فلاندن، ۱۳۵۶: ۳۶۸-۳۶۵).

حضور تجار خارجی در کنار تجار ایرانی در بوشهر علاوه بر رونق بازار کسب‌وکار این بندر در ایجاد بناهای عام‌المنفعه و امور خیریه و کمک در امور فرهنگی از جمله کمک به تأسیس مدرسه سعادت نقش مهمی داشتند. این مدرسه که نخستین مدرسه به سبک نوین بود، به رواج اندیشه‌های نوگرایی در بوشهر پرداخت و در افزایش سطح آگاهی و تعلیم و تربیت طبقه تجار داخلی که در ارتباط با اروپاییان بودند، نقش مهمی ایفا نمود (دشتی، ۱۳۸۷: ۱۶۶؛ سعادت کازرونی، ۱۳۹۰: ۴۱).

می‌توان گفت با توجه به قدمت حضور انگلیسی‌ها در بوشهر، این بندر به‌عنوان مرکز اصلی مؤسسات انگلیسی درآمد و انگلیسی‌ها علاوه بر اینکه در تحولات سیاسی و اقتصادی منطقه نقش داشتند به همان میزان محیط اجتماعی و فرهنگی بوشهر را نیز تحت تأثیر قرار دادند؛ به‌گونه‌ای که ایجاد مراکز و مؤسسات مدرن در بوشهر در شکل‌گیری فضای بافت مدرن شهری نقش مهمی داشت. از جمله عمارت کنسولگری انگلیس در سبزآباد، ساختمان تأسیسات تلگراف و تلفن در بوشهر، ایجاد کارخانه چراغ برق که روشنایی را به شهر و خانه‌های آن آورد از مهم‌ترین فعالیت‌های انگلیسی‌ها در بعد عمرانی در بوشهر بود (دشتی، ۱۳۸۷: ۱۹۱؛ سعادت کازرونی، ۱۳۹۰: ۴۶).

بنابراین با حضور تجار ایرانی مهاجر به این بندر و سایر تجار خارجی مقیم در بوشهر، بافت تجاری بوشهر نظام شهری خاص خود را که متکی بر موقعیت تجاری این بندر و در ارتباط با تحولات جامعه جهانی بود به دست آورد، جامعه‌ای که از هم‌نشینی و زیست مسالمت‌آمیز میان بومیان و مهاجران شکل می‌گرفت و به دنبال پیوند اقتصاد تجاری بوشهر با اقتصاد جهانی، توسعه کالبد شهری بوشهر نیز رشد می‌کرد و بافت شهری و تجاری آن رو به رشد و در حال تحول بود به‌گونه‌ای که به‌تدریج دیواری که رأس شمالی بوشهر را از دیگر مناطق آن جدا می‌کرد، توسعه یافت و تا پایان قرن ۱۳ ه.ق ۱۹ م به‌صورت یک شهر یکپارچه درآمد (سعادت کازرونی، ۱۳۹۰: ۳۵).

شکل‌گیری بافت تجاری و کالبد شهری بندر بوشهر

بافت و کالبد شهری بندر بوشهر در دوره قاجار در ارتباط گسترده‌ای که با تجار داخلی و هیئت‌های سیاسی و تجاری دول خارجی که در این بندر مستقر و در دادوستد بودند، دچار تحول شد. بافت مسکونی و شهری بوشهر، عمارت‌ها و ابنیه آن از نگاه محمدحسین سعادت شبیه سایر شهرهای ایران بود که با توجه به اقلیم و فصل تابستان نیز دارای تفاوت‌هایی بود. از نگاه وی، جایگاه بندر بوشهر به‌عنوان مرکز تجارت و محل رفت‌وآمد تجار داخلی و خارجی آن گونه که باید آباد نبود و از حیث داشتن صنایع و تقسیمات زیبای شهری آن را محروم توصیف می‌کند. وی حتی به این نکته اشاره می‌کند که تا قبل از مشروطه دولت هیچ عمارتی در بوشهر نداشت و اینکه انگلیسی‌ها از طرف دولت مأمور ساختن تأسیسات تمدنی در این بندر بودند (سعادت کازرونی، ۱۳۹۰: ۲۶-۲۲-۲۱). کنت دوگوبینو سفیر فرانسه که در دوره قاجار از بوشهر دیدن کرد در مورد بافت شهری بوشهر دیدگاهی شبیه سعادت ارائه می‌دهد. وی بافت مسکونی این بندر را ضعیف و بازارهای آن را بسیار کوچک توصیف می‌کند. دوگوبینو تجارت بوشهر را بیشتر شامل ترانزیت می‌داند و اشاره می‌کند کالاهای مرغوب عمدتاً در انبارهای متعلق به بازرگانان یا انبارهای گمرک بود. وی علت ویرانی کالبد شهری را در این می‌داند که منافع بازرگانان معمولاً در مناطق دوردست بود و کالاهای معمولاً در بوشهر دست‌به‌دست می‌شدند و به سایر شهرها ارسال می‌شدند. از همین رو می‌توان گفت کسی به فکر زیبایی و توسعه بافت شهری نبود (دوگوبینو، ۱۳۸۳: ۹۷-۹۶).

اوژن فلاندن در سفر خویش به بوشهر دیدگاهی همچون سعادت و دوگوبینو در توصیف این شهر ارائه می‌دهد:

«... درون بوشهر در موقع اقامت ما منظره‌ای مهموم و مغموم داشت. عموم محله‌ها غیر مسکون، خانه‌ها مسدود یا مخروب بودند. عده نفوسش بر اثر وبا و طاعون کم گردیده و می‌شود گفت سه‌ربع جمعیتش در اثر این امراض مسری تلف گردیده‌اند. محله سنگ بست قسمت مهم‌تر و پرجمعیت شهر است. مرکز تجارت خارجی می‌باشد. خانه‌های بزرگش تجارتخانه است. در انبارها انواع مال‌التجاره‌ها از هر قسم و هر مملکت دیده می‌شود... این بود وضع شهر [بوشهر] که روزبه‌روز از مقام و اهمیت این شهر می‌کاهند. بازاری ندارد زیرا تمام دکان‌ها کوچک، کثیف، تاریک و ... است.» (فلاندن، ۱۳۵۶: ۳۶۹).

با این حال علی‌رغم توصیفات مذکور در مورد کالبد شهری بندر بوشهر می‌توان گفت به تدریج با تحولات عمده سیاسی در سطح بین‌المللی و رقابت دول اروپایی برای داشتن جاپایی در خلیج فارس شاهد حضور هیئت‌های این دول در خلیج فارس هستیم. شکل‌گیری تجارتخانه‌ها و شرکت‌های حمل‌ونقل تجاری توسط تجار خارجی و دیگر تجار ایرانی مقیم بوشهر نقش عمده‌ای در تغییر بافت شهری و شکل‌گیری کالبد تجاری و توسعه فضای شهری بوشهر داشت، چنانچه فلاندن نیز بخش پرجمعیت شهر را تجارتخانه‌ها می‌داند که در دست خارجی‌ان بود. به گونه‌ای که این مسئله نه تنها در رونق تجاری شهر مهم بود بلکه یکی از راه‌های انتقال سبک معماری غربی به ایران را نیز فراهم آورد.

تجارتخانه‌ها و شرکت‌های تجاری خارجی از مهم‌ترین عوامل تحول بافت تجاری و شهری بوشهر بودند. افزایش حجم مبادلات تجاری انگلیسی‌ها و حضور دیرینه آن‌ها در بوشهر باعث شد که تجارتخانه‌ها و کمپانی‌های متعددی نیز در بوشهر تأسیس شود که علاوه بر بوشهر برخی از آن‌ها در سایر شهرهای ایران نیز شعبه داشتند. از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به «کمپانی دیکس»، «کمپانی لیوینگستون» که مرکز ایرانی آن در بوشهر بود، شرکت «مویر تویدی» از کمپانی‌های معروف تجاری انگلیسی در بوشهر که بعدها به نام «شرکت تجارتی خلیج فارس» تغییر نام یافت. «شرکت گری پل» که نمایندگی کشتیرانی تجاری هند-بریتانیا را بر عهده داشت و نمایندگی آن نیز در بوشهر مستقر بود. از دیگر تجارتخانه‌های انگلیسی‌ها در بوشهر، تجارتخانه «داود ساسون» که از تاریخ ۱۳۲۷ ه.ق / ۱۹۰۹ م در بوشهر بیش از پنجاه سال قدمت داشت. همچنین کمپانی‌های «هوتز» که محدوده‌ی فعالیت تجاری آن بیشتر در نقاط جنوبی بود، کمپانی «زیگلر»، «ویکسون» و «کمپانی می» از دیگر شرکت‌ها و تجارتخانه‌های انگلیسی مقیم بوشهر بودند که علاوه بر آن در سایر شهرها نیز دارای شعبه بودند (دشتی، ۱۳۸۷: ۱۹۴-۱۹۲؛ کرزن، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۸۳). علاوه بر شرکت‌های انگلیسی، سایر دول اروپایی از جمله فرانسه، روسیه، آلمان، سوئیس، یونان، همین‌طور عثمانی‌ها، هندی‌ها و اقلیت‌های مذهبی یهودی، ارمنی، زردشتی نیز در بوشهر فعالیت تجاری و اکثراً دارای تجارتخانه بودند (دشتی، ۱۳۸۷: ۲۰۰).

همان‌طور که اشاره شد فعالیت گسترده تجار خارجی و حجم دادوستد کالاهای وارداتی به بوشهر مستلزم ایجاد دفاتر و تجارتخانه‌هایی بزرگ برای مدیریت این حجم از مبادلات بود. علاوه بر تجارتخانه‌های خارجی‌ها، تجار ایرانی مقیم بوشهر نیز با

توجه به دایره فعالیت تجاری خویش تجارتخانه‌هایی را در بوشهر ایجاد کردند که این دو یعنی ترکیب تجارتخانه‌های خارجی و ایرانی در رونق بازار تجاری و شکل‌گیری بافت تجاری بوشهر نقش عمده‌ای داشت.

بناهای تجاری، مسکونی و حتی مذهبی بیشتر در بافت اصلی بوشهر بودند و معمولاً در محلات معروف بهبهانی، دهدشتی، شنبیدی و کوتی ایجاد شدند و تعدادی از بناها نیز در سایر محلات بوشهر ساخته شدند. ساخت بناهای باشکوه و زیبا توسط تجار که تاحدودی متأثر از معماری غربی و تلفیقی از بافت سنتی و مدرن بود، منجر به تغییر کالبد شهری و شکل‌گیری بافت مدرن در این بندر شد. از جمله تجار مشهوری که در این بندر فعالیت تجاری داشتند و برای خود خانه‌ها و عمارت‌های بزرگ و حتی بیش از یک ساختمان ساختند می‌توان به ملک التجار (محمد مهدی ملک)، رئیس التجار (عبدالرسول طالبی)، معین التجار، سید محمدرضا کازرونی، حاج محمد باقر بهبهانی، میرزا غلامحسین گلشن، هائیک گلزاد، آرشام ملکم اشاره کرد (غلامزاده جفره، ۱۳۹۲: ۲۹-۱۵).

دفاتر تجاری و انبار نگهداری کالاهای این تجار معمولاً نزدیک به اسکله و در ضلع شرقی بوشهر و در محلات بهبهانی، شنبیدی و دهدشتی قرار داشت. این تجارتخانه‌ها معمولاً در یک راسته از محله بهبهانی شروع و به محله دهدشتی می‌رسید اما بعدها با توسعه اداره بنادر و کشتیرانی همه آن‌ها تخریب شدند. برخی از تجار مانند حاج رئیس و حاج محمدباقر بهبهانی حتی تجارتخانه‌های خود را به دیگران نیز اجاره می‌دادند (غلامزاده جفره، ۱۳۹۲: ۶۶). طبقه همکف آن‌ها به عنوان انبار کالاهای و از طبقه اول به عنوان دفتر کار استفاده می‌کردند؛ علاوه بر تجارتخانه‌ها، خانه‌های مسکونی تجار معروف بوشهر هم کاربری مسکونی داشت و هم کاربری تجاری. خانه‌های اکابران، ایرانی، بهبهانی، رئیس التجار و سایر تجار معروف معمولاً در دو یا چند طبقه ساخته می‌شدند که طبقه همکف و زیرزمین برای امور خدماتی مانند انباری و طبقه اول و دوم به عنوان محل سکونت استفاده می‌شد (غلامزاده جفره، ۱۳۹۲: ۱۱۰-۹۲-۶۶).

با توجه به آنچه تاکنون ذکر شد می‌توان گفت که بدون شک استقرار کنسولگری و نمایندگی‌های سیاسی و تجاری کشورهای اروپایی در بوشهر علاوه بر رونق تجاری و رشد و توسعه بافت تجاری در شکل‌گیری کالبد شهری به سبک غربی و انتقال مضامین فرهنگی به‌ویژه هنر معماری اروپایی به ایران نقش مهمی داشت. از سوی دیگر، ارتباط مستمر بومیان و تجار ایرانی بوشهر با اروپاییان مقیم یا تاجر در این بندر باعث نقل و انتقال و دادوستدهای فرهنگی-تمدنی میان آن‌ها شد؛ بدین ترتیب که بوشهر مدخلی برای ورود کالاهای وارداتی کشورهای اروپایی به ایران بود که این امر منجر به تحول فضای معماری ساختمان‌ها و تزئینات آن‌ها گردید و یکی از کانال‌های تحول اندیشه‌ی معماری ایران را فراهم نمود؛ به گونه‌ای که علاوه بر تأسیسات و بناهای انگلیسی در بوشهر که شامل اقامتگاه برای نماینده مقیم انگلیس و اقامتگاه‌هایی برای هیئت انگلیسی (معاون، پزشک، افسران و...) بود، خانه‌هایی برای تجار ایرانی بوشهر نیز به تأسی از شیوه معماری اروپایی و با تلفیقی از سبک سنتی و مدرن ساخته شد که این خود در تحول اندیشه معماری این منطقه و انتقال سبک معماری اروپایی به بوشهر نقش عمده‌ای داشت (جوادی، ۱۳۹۵: ۲۱۴).

برای نمونه می‌توان به معماری عمارت‌های محله کوتی در بوشهر اشاره نمود. واژه کوتی یک واژه هندی و به معنی قلعه، حصار و برج است که علت این نام‌گذاری می‌تواند به دلیل محصور بودن چهار طرف عمارت کوتی با اتاق‌ها و راهروها باشد یا به دلیل حضور نظامیان انگلیسی، هندی و استقرار کنسولگری انگلیس برای محافظت از این محله به این نام نامیده شد. این محله به دلیل وجود کنسولگری انگلیس و بعدها سایر ادارات دولتی و تجارتخانه‌ها، وجود مدرسه سعادت و کنسولگری کشورهای دیگر یکی از اشرافی‌ترین محله‌های بوشهر شناخته شد و به دلیل بافت غربی و حضور اروپاییان در این محله علاوه بر بافت تجاری، بافت اجتماعی و فرهنگی این محله نیز نسبت به سایر محلات بوشهر متمایز شد و امکان زیست ملیت‌های مختلف با زبان و دین و فرهنگ متفاوت در این محله را به وجود آورد. این زیست فرهنگی متفاوت بر سبک معماری و کالبد شهری بوشهر نیز تأثیر بسزایی گذاشت و بسیاری از عمارت‌های این محل تلفیقی از سبک معماری ایرانی و غربی است که در زیبایی فضای شهری بوشهر نقش عمده‌ای داشتند (غلامزاده جفره، ۱۳۹۲: ۴۴).

در سال ۱۲۷۵ ه.ق / ۱۸۵۸ م عمارتی به عنوان مقر تابستانی نمایندگی انگلیس در سبزآباد واقع در زمینی مرتفع در ده کیلومتری بوشهر تأسیس شد که بعدها به مقر دائمی سرکنسولگری در بوشهر تبدیل گردید. معماری کنسولگری با سبک معماری اروپایی و تزئینات گچ‌بری به سبک اروپایی ساخته شد (غلامزاده جفره، ۱۳۹۲: ۵۳). کنت دوگوبینو سفیر فرانسه در ایران، درباره کنسولگری انگلیس و سایر بناهای متعلق به آن می‌نویسد:

«تنها محلی که دارای وضعی آبرومند بود، اقامتگاه نماینده مقیم انگلیس بود که خودش شهر کوچکی به شمار می‌رفت؛ محوطه‌ی آن بسیار خوب نگهداری می‌شد و در دو طرف دروازه‌اش دو سپاهی قراول می‌دادند. برای نماینده مقیم یک‌خانه زیبای یک طبقه به سبک اروپایی بنا شده بود که جلوی آن ایوانی با ستون‌های زیبا قرار داشت. یک‌خانه ظریف دیگر برای معاونش و اقامتگاهی مناسب برای پزشک و سایر بستگان، دو حیاط‌خلوت، یک محوطه وسیع که دورادور آن را ساختمان‌های خدمه و طویله فرار گرفته بود و بالاخره مکان وسیعی برای اقامت سپاهی‌ها و افسران‌شان مجموع این شهرک را تشکیل می‌داد. هر قدر شهر ایرانی بدمنظر و ناخوشایند بود از تأسیسات انگلیسی خوشمان آمد و به نظرمان تمیز و مناسب جلوه کرد (دوگوبینو، ۱۳۸۳: ۹۸).

توصیف دوگوبینو به‌خوبی وضعیت بافت شهری محله کوتی را نشان می‌دهد که ساخت عمارت‌های اروپایی به‌تدریج فضایی برای تأثیرگذاری در بافت معماری بوشهر و ایران را فراهم آورد. این تأثیرگذاری فرهنگی که در معماری بوشهر نمود یافت علاوه بر عمارت‌های مسکونی و تجاری در بناهای مذهبی آن‌ها از جمله کلیساها و کنیسه‌ها نیز انعکاس یافت. کلیسای ظهور عیسی مسیح، کلیسای کارملیت‌ها، کلیسای گریگوری و کلیسای هوانس در محلات بوشهر و همچنین وجود کنیسه یهودی در محله دهمدشتی و بهبهانی از مهم‌ترین آن‌هاست (غلامزاده جفره، ۱۳۹۲: ۸۲).

علاوه بر تجارتخانه‌ها، می‌توان به ساختمان گمرک که در دوره قاجار به عمارت «چهار برج» معروف شد و دارالحکومه بود، اشاره کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱/ ۹۶). این عمارت در دوره ناصرالدین‌شاه و توسط بلژیکی‌ها ساخته شد. این ساختمان با نقشه بلژیکی‌ها به‌عنوان مرکز حکمرانی بنادر و جزایر خلیج فارس در دوره قاجار بنا گردید و به‌این‌علت به عمارت چهار برج مشهور شد که در چهار ضلع آن چهار برج قرار داشت. این بنا بدون اقتباس از معماری سنتی بوشهر بلکه بر اساس شیوه معماری اروپایی ساخته شد (معموی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۴۰-۱۳۹).

علاوه بر معماری، حضور دول خارجی در بوشهر در سایر ابعاد فرهنگی از جمله رواج زبان انگلیسی و فرانسوی و ادبیات مدرن فرانسه در ایران تأثیر بسزایی گذاشت. اوژن اوپن اشاره می‌کند که زبان انگلیسی در بوشهر رواج کامل دارد و ساخت گسترده مؤسسات انگلیسی‌ها در این بندر نشان از قدرت و نفوذ انگلیسی‌ها در بوشهر است (اوپن، ۱۳۶۲: ۲۳۷). علاوه بر انگلیسی‌ها و نفوذ گسترده آن‌ها در بافت شهری و تجاری بوشهر، فرانسوی‌ها نیز به‌جز فعالیت‌های بازرگانی به رواج فرهنگ و زبان و ادبیات مدرن فرانسه در این شهر پرداختند و نفوذ فرهنگی قابل‌توجهی در بندر بوشهر به دست آوردند. چنانچه از سال ۱۳۱۶ ه.ق/ ۱۸۹۸ م با تبلیغات سفیر فرانسه در بوشهر و برگزاری جشن انقلاب فرانسه تا آغاز جنگ جهانی اول هرساله مراسم باشکوهی به مناسبت پیروزی انقلاب فرانسه با حضور رجال، فرهنگیان، تجار و دانش آموزان مدرسه سعادت در بوشهر برگزار می‌شد (مشایخی، ۱۳۸۶: ۱۸۱).

عمارت بانک شاهی

خانه اکابریان

شکل ۱- تصاویر برخی بناهای بوشهر عصر قاجار با معماری اروپایی

(منبع: معماری بوشهر در دوره زند و قاجار - فراز غلامزاده جفره)

کنسولگری انگلیس

خانه ایرانی

تجارتخانه کازرونی

خانه رئیس التجار

شکل ۲- تصاویر برخی بناهای بوشهر عصر قاجار با معماری اروپایی

(منبع: معماری بوشهر در دوره زند و قاجار - فراز غلامزاده جفیه)

نتیجه گیری

بندر بوشهر با داشتن موقعیت جغرافیایی مناسب و کسب جایگاه تجاری و بازرگانی مهم در دوره قاجار به یکی از کانون‌های مهم تجاری ایران و جهان تبدیل شد. بدون شک استقرار هیئت‌های سیاسی و تجاری کشورهای اروپایی و سایر ملیت‌ها در بوشهر و ساخت کنسولگری‌ها و تجارتخانه‌ها در این بندر منجر به تحول بافت قدیم بوشهر و شکل‌گیری بافت تجاری جدید در این بندر گردید که این امر در تغییر کالبد شهری بوشهر تأثیر بسزایی داشت. حضور تاجران ایرانی و اروپایی مقیم در بوشهر علاوه بر تأثیر اقتصادی و سیاسی در تغییر وضعیت اجتماعی و فرهنگی بوشهر نیز تأثیر گذاشت. ساخت خانه‌های مسکونی و کنسولگری و تجارتخانه‌هایی به سبک معماری غربی در بوشهر توسط انگلیسی‌ها و تاجران و هیئت‌های سیاسی سایر کشورها منجر به انتقال مفاهیم هنر معماری اروپایی به ایران گردید و تأثیرات آن را می‌توان در خانه‌های تاجران ایرانی که در شکوه و زیبایی و به تأثیر از سبک معماری غربی ساخته شده بودند، مشاهده کرد؛ بنابراین می‌توان گفت که بوشهر عصر قاجار علاوه بر تحول بافت تجاری و شهری آن خود به‌عنوان یکی از راه‌های انتقال مضامین فرهنگ غربی به ایران به شمار می‌آید.

منابع

- اسدی، بیژن. (۱۳۸۵). خلیج فارس و مسائل آن. چاپ دوم، تهران: انتشارات سمت.
- امین، عبدالامیر. (۱۳۷۰). منافع بریتانیا در خلیج فارس. ترجمه علی رجبی یزدی، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- الهی، همایون. (۱۳۹۰). خلیج فارس و مسائل آن. تصحیح مهدی عباسی، چاپ سیزدهم، تهران: نشر قومس.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۶۳). المآثر الآثار (چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه). به کوشش ایرج افشار، جلد اول، تهران: اساطیر.

- اوبن، اوژن. (۱۳۶۲). ایران امروز (۱۹۰۶-۱۹۰۷). ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: انتشارات زوار.
- پولاک، یاکوب ادوارد. (۱۳۶۸). ایران و ایرانیان. ترجمه کیکاووس جهانگیری، تهران: انتشارات خوارزمی.
- جوادی، رقیه. (۱۳۹۵). رسی تاریخی چگونگی تأثیر متقابل هنرمعماری ایران و اروپا از زمان شاه عباس اول صفوی تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه قاجار (۱۸۹۶ م/ ۱۳۱۳ ه.ق - ۱۵۸۷ م/ ۹۹۶ ه.ق). پایان‌نامه‌ی دکتری دانشگاه شیراز، با راهنمایی حمید حاجیان پور، دانشگاه شیراز.
- دشتی، رضا. (۱۳۸۷). تاریخ اقتصادی-اجتماعی بوشهر در دوره قاجاریه با تکیه بر نقش تجار و تجارت. چاپ دوم، تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی پازینه.
- دوگوبینو، کنت. (۱۳۸۳). سه سال در آسیا. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: نشر قطره.
- سیدالسلطنه مینابی بندرعباسی، محمدعلی خان. (۱۳۶۲). سفرنامه سیدالسلطنه (التدقیق فی السیر الطریق)، تصحیح و تحشیه احمد اقتداری، تهران: انتشارات پهنشر.
- سعادت کازرونی، محمدحسین. (۱۳۹۰). تاریخ بوشهر. تصحیح و تحقیق عبدالرسول خیراندیش، عمادالدین شیخ الحکامی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب با همکاری نشر کازرونیه.
- شعبانی، رضا. (۱۳۸۶). تاریخ تحولات سیاسی-اجتماعی ایران در دوره های افشاریه و زندیه. تهران: انتشارات سمت.
- طاهری، رضا. (۱۳۸۸). از مروارید تا نفت: تاریخ خلیج فارس (از بندر سیراف تا کنگان و عسلویه). شیراز: انتشارات داستان سرا.
- غلامزاده جفره، فراز. (۱۳۹۲). معماری بوشهر در دوره زند و قاجار. تهران: آباد بوم.
- فلاندن، اوژن. (۱۳۵۶). سفرنامه اوژن فلاندن به ایران. ترجمه حسین نورصادقی. تهران: انتشارات اشراقی.
- کاکس، سرپرسی. (۱۳۷۷). گزارش های سالانه سرپرسی کاکس سرکنسول انگلیس در بوشهر (۱۹۰۵-۱۹۱۱ م-۱۳۲۹-۱۳۲۳ ه.ق). ترجمه حسن زنگنه. به کوشش عبدالکریم مشایخی، بوشهر: انتشارات پروین، با همکاری مرکز بوشهر شناسی.
- کرزن، جورج ناتانیل. (۱۳۷۳). ایران و قضیه ایران. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، جلد دوم، چاپ چهارم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مشایخی، عبدالکریم. (۱۳۸۶). خلیج فارس و بوشهر؛ روابط سیاسی و اقتصادی ایران و اروپا در سال‌های ۱۳۳۹-۱۳۰۸ ق / ۱۹۲۰-۱۸۹۰ م. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- معموری، سودابه؛ منصوری‌زاده، مرضیه؛ اکبری، حسن. (۱۴۰۱). تحلیلی بر معماری شبکه تلگراف‌خانه و گمرکات استان بوشهر، مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۱۹)، ۱۳۵-۱۵۶. <http://dx.doi.org/10.30699/PJAS.6.19.135>
- وثوقی، محمد باقر. (۱۳۸۶). تاریخ خلیج فارس و سرزمین های همجوار آن. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- ورهرام، غلامرضا. (۱۳۸۵). تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند. تهران: معین.
- ویلسون، آرنولد. (۱۳۴۷). سفرنامه ویلسن یا تاریخ سیاسی و اقتصادی جنوب غربی ایران. ترجمه و تلخیص حسین سعادت نوری، تهران: انتشارات وحید.
- هدایت، مهدی قلی خان. (۱۳۴۴). خاطرات و خطرات. تهران: کتابفروشی زوار.